

УДК: 94(477)«17/19»+94(438)

ЧУБИНА Т.Д.,

Академія пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобиля МНС України
(м. Черкаси)

Чубіна Тетяна Дмитрівна (1972 р. н.). У 1994 р. закінчила з відзнакою історичний факультет Кіровоградського державного педагогічного інституту ім. В.К. Винниченка. Кандидат історичних наук, доцент. Доцент кафедри гуманітарних та соціальних наук Академії пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобиля МНС України. Автор понад 110 наукових публікацій. Основна проблематика досліджень – *становище та розвиток національних меншин в іноетнічному середовищі, проблема міжнаціональних відносин та механізми формування національних діаспор, роль особи в історії, історія магнатського роду Потоцьких.*

ДЕНДРОЛОГІЧНИЙ ПАРК «СОФІЇВКА»: САДОВО-ПАРКОВИЙ КОМПЛЕКС ПОТОЦЬКИХ

Людина є елементом будь-якої форми соціальності, від найпростіших спільнот до сучасних цивілізаційних та політичних суперсистем. Тому погляд на історичні процеси, на суспільство не відокремлений від вивчення окремих особистостей і династій. У цій науковій статті мова йде про рід Потоцьких, його внесок в історію та культуру України.

Человек является элементом любой формы социальности, от простейших общин до современных цивилизационных и политических суперсистем. Поэтому взгляд на исторические процессы, на общество не отделен от изучения отдельных личностей и династий. В этой научной статье речь идет о роде Потоцих, его вклад в историю и культуру Украины.

A man is an element of any form of sociality from the earliest community to the modern civil and political super system. That is why this view to the historical processes, society is inseparable from studying of some persons and families. The article deals with the Pototsky's family and its contribution into the Ukrainian history and culture.

«Якщо ви бажаєте одержати справедливе уявлення про те, що звичайно називають Полями Єлисейськими, земним раєм, прийдіть до «Софіївки» і подивуйтеся у ній генію творчому. Там природа і мистецтво, поєднуючи усі сили свої, породили прегарне творіння... Велична своєю простотою «Софіївка» спонукає забути сади Арміди та Вавилонські, ніщо не може зрівнятися з тим, що тут бачиш, все полонить і захоплює... Сюди бажав би я привести Томсона, Вергілія, Деліа, аби увічнити зображення «Софіївки», – так писав І. Долгоруков, відвідавши «Софіївку» 1810 р. [1].

Проте «Софіївка» не настільки проста. Скоріше, навпаки – сповнена загадок, зрозуміти її пояснити які не так легко. Бо її зміст і значення побудовані на античних міфах, подіях історичних та родинних, особистих переживаннях творців і, звичайно, на модних у той час концепціях садово-паркового мистецтва [2].

Історія виникнення і розвитку парку, імена його творців – усе оповите легендами, які склалися впродовж усього часу існування цього казкового творіння природи і рук людських. Є в цих описах історичні й фактичні похибки та суперечності. Адаже кожний автор

додавав своїх емоцій, вражень, розуміння змісту й художньої цінності цієї унікальної пам'ятки. Величезний інтерес викликають роботи авторів другої половини XIX ст. [3], цінними матеріалами насичені роботи дослідників історії парку XX ст. [4], цікаві описи парку в роботах зарубіжних дослідників, митців [5], науковим підходом вирізняються роботи директора Національного дендропарку «Софіївка» НАН України І.С. Косенка та його однодумців [6], багатющі Інтернет-ресурси [7].

Уявити справжню історію «Софіївки» можна, читаючи описи XIX ст., використовуючи зображувальний матеріал доби розквіту парку, а також знайомлячись із сучасними дослідженнями співробітників паркового музею [8].

Міфологічну основу семантики парку слід «читати», спираючись на гомерівські тексти. Це дає змогу глибше проникнути в значення багатьох паркових композицій, уточнити їх назви, що їх з часом було забуто або замінено на інші. Результати гомерівського прочитання викладено в цікавому дослідженні І. Косенка та К. Шиф «Мифы и сказания в парке «Софиевка» [9].

Великий інтерес викликають історичні, біографічні та будівельні подробиці, з яких стає зрозумілим, що цей парк – визначне явище, що виникло на зламі двох епох – Просвітництва і романтизму, або, стосовно садово-паркового мистецтва епохи передромантизму, якій було притаманне зацікавлення Античністю і Середньовіччям, а також філософія звернення до природи й минулого [10].

Засновник «Софіївки» Станіслав Фелікс Потоцький (Щенський) був людиною непересічної та драматичної долі. Трагічна історія, яку він пережив у батьківському маєтку в Кристинополі, не була останньою. Трагічно завершив своє життя ще не старий (йому було 54 роки), але тяжко хворий чоловік, який дізнався про зраду коханої дружини і старшого сина. Але між цими двома подіями було насичене воєнними, господарськими й політичними пригодами життя найзаможнішого з-поміж польських та українських магнатів, життя генерала й політика, мандрівника й колекціонера, що мав дружні стосунки з високошанованими особами Європи й Росії, життя батька численної родини й будівничого найрозкішніших палаців та парків.

Майже фантастичною була доля Софії Потоцької, яка була типовою героїнею XVIII ст., коли безрідні красуні могли стати графинями й багатими спадкоємицями, брати участь у політичних інтригах. Не дуже освічені, але романтичні, вони ставали об'єктом поклоніння найвидатніших діячів свого часу [11].

Ідея створення парку виникла в Софії під час гостювання в Неборові в маєтку Гелени Радзивілл у липні 1795 р. Оглянувши славнозвісну «Аркадію», Софія не могла приховати свого захоплення і написала про це Потоцькому в

розчуленому листі від 18 липня 1795 р.: «... По обіді ми поїхали оглядати «Аркадію». Важко уявити собі щось гарніше й романтичніше. Ти знаєш «Аркадію», але ти бачив її десять років тому. Сам розумієш, наскільки можуть підрости за десять років молоді дерева, й легко можеш собі уявити, які величезні вкладення зробили господарі відтоді для прикрашення цієї місцини. ... Та я повертаюся до «Аркадії»; я нестямно закохана в це село; немає на світі жодного такого виду квітів, ані екзотичних рослин, яких ти тут не знайшов би; прогулюючись садами «Аркадії», я почувалася так, немовби в розпалі літа переживала весну. Усі плантації прекрасно оброблено, і кожне дерево, здається, промовляє: «Мені тут добре!» «Аркадія» дуже нагадує мені Крим; чи ти знаєш, що в тому краю, з твоїми можливостями, можна було б за два роки мати таку саму, або ще й гарнішу «Аркадію», бо там не треба було б нічого штучно додавати? Правда, *mon bon ami*, що в нас буде своє село в Криму? ...» [12].

Варто добре запам'ятати враження пані Вітт від перебування в неборовській «Аркадії» влітку 1795 р.; саме тоді в неї народилася ідея «Софіївки», що згодом так уславилася.

19 липня 1795 р., з «Аркадії»: «Сьогодні ... знову ... ми поїхали на прогулянку й пили каву в «Аркадії». А *propos*, ми матимемо в Криму село, то ти звелиш виписати туди орган, такий самий, як у Радзивіллової в «Аркадії» [13].

Потоцький ще замолоду захоплювався сільським господарством, його удосконаленням і «примноженням лісів». Він розводив нові сорти зернових, зобов'язував селян садити на подвір'ї фруктові дерева, а у вибалках та на пустирях – швидкоростучі тополі й верби. Казали, що навесні всі села його маєтків потопали у цвітінні дерев [14].

Ідея створення парку, гідного прекрасної Софії, захопила Потоцького. Найщедрішим і безперечно найпрекраснішим подарунком Щенського Софії був великий парк під Уманню; названий «Софіївкою», він згодом став найдовговічнішою і найславнішою пам'яткою, пов'язаною з її ім'ям.

Намір купити маєток у Криму й закласти там парк на зразок неборовської «Аркадії» так ніколи й не був реалізований; однак Щенський пригадав собі, що через його маєток під Уманню тече річка Кам'янка з мальовничими берегами, до яких прилягає територія, усіяна великими скелястими брилами й поросла рідколіссям; ця місцина ідеально підходила для закладення на ній парку в англійському стилі, хоча втілення в життя цієї ідеї вимагало величезних капіталовкладень. Софія цю ідею схвалила, і вже 1796 р. тут розпочато перші роботи.

Творцем «Софіївки» (автором топографічного й архітектурного проектів парку, а також керівником усіх робіт) був талановитий офіцер польської артилерії, який до 1793 р. перебував на

службі Речі Посполитій, капітан Людвік Метцель (1764-1848 рр.). З родиною Потоцьких його єднала особлива спорідненість; його мати, гданська міщанка Аделаїда Метцель, протягом певного часу була метресою генерала коронної артилерії, згодом швагра Щенсного Потоцького, Фридерика Алоїза Брюля. Батько Людвіка подбав про те, щоб дати позашлюбному синові ґрунтовну освіту. Так, Метцель здобув гарну освіту в галузі природничих наук та математики і зробив прекрасну кар'єру. 1781 р. він вступив до корпусу коронної артилерії й на цій службі продемонстрував глибокі фахові знання та велику винахідливість; був автором кількох успішних винаходів у галузі артилерійської та саперної техніки. У 1786 р. його було відряджено до Тульчина, де він спорудив оригінальний військовий міст з 16 понтонів, завідував тульчинським арсеналом, будував мости й дороги. У 1786 р. йому доручили сформувати в Тульчині артилерійську частину, що складалася з гармат, які з такою помпою й розголосою Щенсний Потоцький кілька років тому подарував Речі Посполитій; мабуть, тоді він зблизився зі своїм (у недалекому майбутньому) номінальним начальником, який 1788 р. відкупив у його батька чин генерала коронної артилерії. У часи Чотирирічного сейму Метцель був комендантом тульчинського арсеналу; на початку польсько-російської війни в 1792 р. він одержав від князя Юзефа Понятовського наказ передати всю тульчинську зброю польським підрозділам, які обороняли Україну; якийсь час він, мабуть, вагався, його роздирали почуття подвійної лояльності – щодо Щенсного Потоцького і щодо Речі Посполитої, але зрештою передав арсенал згідно з наказом верховного головнокомандувача, а сам відзначився в битві під Зеленцями як командир артилерійської батареї й 25 червня 1792 р. отримав за це хрест Віртуті Мілітарі. Після занепаду Речі Посполитої Метцель оселився в Умані, не втративши, попри свою патріотичну позицію під час польсько-російської війни, прихильності й протекції Щенсного-Потоцького [15].

Знаючи, якими глибокими знаннями й талантом обдарований Метцель, володар Умані саме йому доручив перетворити береги Кам'янки й довколишню місцевість на один із найбільших парків світу.

Мальовничі околиці Умані, долина річки Кам'янки з виходами гранітних скель привернули увагу Метцеля. Добре вивчивши територію, 1796 р. він розпочав реалізацію грандіозного задуму. За повідомленнями Т. Темері [16], планувалося всю долину Кам'янки з мальовничими пагорбами та гранітними скелями перетворити на величезний англійський парк з каскадами і фонтанами; навколишні пагорби засадити широколистяними деревами, а основний масив парку з'єднати з віковою природною дібровою. Формування єдиного зеленого масиву від міської застави до

Білогрудівського лісу відповідало намаганням Потоцького створити природне, естетично досконале оточення для свого майбутнього житла. Здійснилася лише частина цих грандіозних планів.

Загальний композиційний задум центральної частини «Софіївки» розкривав природу в її величних проявах – нуртуванні водної стихії, ефектах природного каменю та паркових насаджень, що чергувалися з освітленими сонцем галявинами. Велике плесо Верхнього ставу змінювалося потужним водозливом храму Фетіди та звивистим руслом річки Кам'янки, яку Т. Темері називає річкою Стікс; з Верхнього ставу брала початок підземна річка Ахеронт, яка впадала в Ахеронтське озеро. Від Великого водоспаду спеціальний водовід, що проходив повз Левовий, або Громовий, грот, закінчувався незвичайним за своєю потужністю фонтаном, вода якого струменіла зі щілини в камені. Стихію каменю було представлено фантастичним нагромадженням граніту в Долині велетнів, чи Країні циклопів, Критському лабіринті, у «Швейцарії», а також дивовижними й захоплюючими за емоційною дією численними гротами Сцілли, циклопа Поліфема, Тантала. Неповторними були різноманітні пейзажі з мальовничих дерев та кущів на території Єлисейських Полів, вододілів Дубинки та Грибка [17].

Метцель був автором топографічного, архітектурного та гідрографічного проекту парку, а також керівником будівництва. Зрегулювавши течію річки, він створив великий водоспад, фонтани і каскади, вибудував штучні гроти, мости, пересунув величезні брили гранітних скель; керував вибуховими роботами. У середньому на будові працювало майже 800 осіб [18], які раз на тиждень одержували платню. Щоправда, частенько її затримували, і у своїх щотижневих звітах Потоцькому до Тульчина про виконання робіт Метцель скаржився на це.

Метцель щотижня надсилав звіти про виконані роботи і нараховану за них платню, яку повинні були поставляти в Умань. 20 серпня 1798 р. будівничий повідомляв, що належних грошей за весь період від Пасхи (вона того року була 28 березня) не надійшли. У листі від 5 грудня 1799 р. вказувалося, що посилаються звіти за два тижні, але до цього часу за сім попередніх тижнів гроші не надійшли, що підданих утискують за несплату чиншу. Затримки були систематичними, і Л. Метцелю в 1802 р. довелося просто докоряти за семитижневу затримку заробітку: «...Не знаю з якої причини, але Вашій світлості повинно бути відомо, – писав він 9 грудня, – якими суворими езекуціями мучать підданих за чинш. А хіба з ними поводяться справедливо? Адже зароблені ними гроші затримують. Бажаючи наскільки можливо їх благаання задовольнити, прошу наказати видатковій касі прислати належні гроші...» [19].

У 1802 р. основні роботи в центральній частині парку було завершено. За свідченням

сучасників, відкриття парку було подарунком Софії до дня її народження. Того дня влаштували ілюмінацію, а хор «наяд» виконав кантату на честь будівника Метцеля.

Т. Темері в «Путівнику» вказав загальну суму витрат на будівництво в розмірі 2000250 руб сріблом [20]. Це відповідає 15 млн польських злотих, які звичайно вказуються в літературі [21], але з доповненням: «не рахуючи дармової праці кріпосних селян». Оскільки в маєтках С.Щ. Потоцького існував генеральний чинш, і кріпакам платили на роботах в маєтку поміщика, у згадану вище суму ввійшла і оплата селянської праці під час спорудження «Софіївки» [22].

Метцель і після смерті Потоцького залишався в «Софіївці», продовжуючи роботи, пов'язані з її розвитком і вдосконаленням. Щодня кілька десятків осіб були зайняті на вибухових роботах, шліфуванні граніту, садінні дерев та удосконаленні водної системи. У 1813 р. Метцеля викликали у Варшаву на державну службу. Державний радник, шеф інженерів сухопутних та водних шляхів сполучення, член Варшавського товариства друзів наук та кавалер ордена Воєнного хреста Метцель помер 1848 р. у Варшаві. На його надгробку було вибито: «Тут спочиває творець «Софіївки», прославлені Трембецьким» [23].

Головним помічником Метцеля в садівництві, згідно з повідомленням самого Л. Метцеля генералу Є.Ф. Комаровському (1897 р.) [24], було «виписано найкращого із чужих країв садівника». Хоча ім'я останнього С. Комаровський не вказав, але ми знаємо, що це був спеціально запрошений з-за кордону німець Оліва [25]. Він прийняв усе паркове господарство після від'їзду Метцеля до Варшави і до самої своєї смерті (1827 р.) підтримував зв'язок з колишнім керівником. Парк створювався на місці природної діброви, від якої залишилося кілька 300-річних дубів. Ретельно було підібрано асортимент рослин. Для збереження укосів посадили ґрунтоукріплюючі кущі, пірамідальні тополі та плакучі верби – улюблені дерева, що найкраще пасували до меланхолійних куточків. Навесні 1799 р. садіння місцевих рослин було завершено. Екзотичні рослини, завезені з Азії, Криму, Італії через Одесу, розміщували відповідно до смислового характеру композиції: для античних сюжетів застосовували дерева, оспівані за часів античності, наприклад платани. Завезені дерева садили в Темпейській долині, на Єлисейських Полях, поблизу храму Фетіди та Афінської школи [26]. У реєстрі насіння для «Софіївки», складеному Олівою за даними 1798 р. [27], згадується понад сто городніх культур, які постачали з Умані в Тульчин, зокрема салати, капуста й огірки, дині та кавуни, горох, причому англійських, голландських та стамбульських сортів, а також гірчиця, чебрець, петрушка, майоран та інші приправи. У реєстрі зазначено близько сотні квіткових рослин: айстри, флокси, фіалки, мальви, бальзамін, календула, сальвія,

декоративна квасоля, гіацинти, хризантеми. Серед 30 назв дерев та кущів – модрина, ялиця біла та бальзамічна, ялина, сосна, гледичія, платан, акація, туя, аморфа, клематис.

Велика заслуга у вдосконаленні парку належить садівникові К. Ферре, за роки діяльності якого вздовж теплиць з квітами різних сортів було створено чудовий партер. Оранжерейні дерева – пальми, фіги, ананаси, лимони влітку виставляли для прикрашання парку, а біля сходинок амфітеатру навіть влаштовували «апелсиновий масив» [28].

Величні платани, прекрасні гледичії, веймутові сосни надавали таємничості місцевості під назвою Єлисейські Поля. З каштанів, плакучих ясенів, туї, ялини, акації, тюльпанового дерева, глоду формувалися паркові композиції. Наступник Ферре садівник Боссе відкрив дальню перспективу з амфітеатру на Нижній став і водоспад. У 1850-ті роки в парку працював садівник Штейнгер.

«Софіївка» дуже швидко набула величезної популярності; ще за життя Софії її відвідували численні туристи й про неї багато писалося. 1818 р. тут побував Юліан Урсин Немцевич і залишив нам такі свої враження: «Прозорі й широкі, кришталево чисті води, шумливі, чудові каскади цих вод, високі, на сорок ліктів, водограї, прохолодні й мальовничі гаї, пишні портики, обеліски, колони, гранітні бази – все це вражає. У гранітних, завширшки з десять ліктів, кадобах ростуть найпрекрасніші й найсвіжіші квіти; гроти, повні свіжості й прохолоди – все це захоплює, полонить. Оранжереї не псуєть краси місцини й свідчать про багатство господаря; окремі приміщення відведено для ананасів, окремі для фіг, бананів та інших різноманітних екзотичних рослин і дерев. Здається, що сюди з далеких країв навмисне прилетіли небаченої краси птахи, щоб оселитися тут і прикрасити ці чудові гаї. Ніде в Польщі мені не траплялося бачити таких гарних птахів – червоних, мов кардинали, помаранчевих із чорним (їх тут називають Євами), блакитних, зелених. Я думав, що господар заплатив за них великі гроші в заморських краях, але садівник, який мене супроводжував, сказав, що вони вітчизняні. Чудовий водоспад, який закривав вхід до портика з гранітними колонами, не виправдав моїх сподівань. Я думав, що вода, яка спадає тут згори, закриває і грот прозорим листом скла, а виявилось, що навпаки – його закриває піннявий, кипучий потік. Прегарні стежини, вода й дерева; але вони були б ще чарівніші, якби поряд із цими, затисненими між скель, красотами око могло милуватися широкими зеленими смугами й травниками. Однак їх там немає. У прекрасному гроті, повному прохолоди від спаду шумливої води, під духову музику Щенсний давав обіди для добірного товариства...» [29].

Софія до кінця свого життя дуже любила цей парк, який носив її ім'я. У листі Софії до Новосильцева, з Тульчина, 2 (14) жовтня 1808 р.

читаємо: «...Посилаю тобі також краєвид «Софіївки», який мені дуже подобається. Саме в цьому місці я найчастіше зупиняюся. Востаннє я цілих дві години просиділа біля цього каскаду...» [30].

Графині Потоцькій лестило, що ця чудова пам'ятка просторової архітектури – данина її вроді з боку закоханого в неї Щенсного; із «Софіївкою» пов'язувалися її найприємніші спогади про перший період спільного з Потоцьким життя в Україні: тут, зрештою, знайшли вічний спочинок її троє малих дітей: Константин, Миколай і така жадана донечка Гелена, яка померла невдовзі після народження [31].

Котуля і Ніколюшка покинули цей світ невдовзі після приїзду до Умані; їхню долю поділила й народжена, здається, в 1797 р. позашлюбна дочка Щенсного і Софії. Єдиною пам'яткою про них залишився нагробок у «Софіївці» й уривок із поеми Станіслава Трембецького «Софіївка, топографічний опис віршами», над якою відомий поет працював у 1803-1804 рр., коли після переїзду з Петербурга в Україну (у квітні 1802 р.) оселився в недалекому Гранові й часто відвідував Умань, аж поки нарешті на запрошення Щенсного-Потоцького не перебрався на постійне проживання до Тульчина [32].

Завдяки однойменній поемі С. Трембецького, яка вийшла 1806 р., «Софіївка» стала відомою не лише в Україні та Росії, а й в усій Європі. У 1815 р. її переклав французькою мовою де Лагард і видав у Відні разом з польським текстом [33]. Цю розкішну книгу було ілюстровано літографіями В. Аллана, який гостював у Потоцьких.

Цікаві враження Лагарда про «Софіївку», який побував у знаменитому парку наприкінці липня 1811 р.: «Якби щось і могло усолодити мою гіркоту, то це був би тільки пейзаж «Софіївки». Це справжній витвір кохання, і кожна деталь цієї прегарної місцини видає свого автора. Яке розмаїття квітів і травників! Яке багатство джерел і струмків! Повітря напоєне тут пахощами тисячі парфумів! Пташиний спів і шум каскаду будять солодкі мрії; фрукти з усіх кінців світу, здається, тільки природі завдячують своїм смаком і своїм розмаїттям. Усі почуття радіють тут водночас; душа переповнена захопливими враженнями. Ох! Якби я мав перо Трембецького чи Делілля, щоб описати цю чарівну околицю!

[...] Обеліск із суцільного гранітного блоку заввишки в шістьдесят стіп, на якому викарбовано напис: «Eros to Sophia» (кохання до Софії) свідчить, хто й задля кого створив цей парк. Посеред широкого ставу б'є водограй, найвищий у Європі. Йдучи склепінчастою алеєю, яку творять два ряди плакучих верб, можна опинитись на другому березі цього водоймища. Річка Кам'янка спадає тут зі значної висоти на скелі, розбивається й від раптового удару розпилює свої води на кшталт густого туману. З одного боку, стрімкий потік, який рине вниз, а з

другого – струмінь крапель, що б'є вгору, чудовий антипод двох енергійних течій. Перейшовши річку по залізному мосту, легкість якого дорівнює красі його орнаменту, можна побачити велику орієнтальну вазу з граніту, повну рідкісних квітів; вона височіє на півострові, оточеному з трьох боків водами, у яких плавають золотаві рибки. Велетенські брили, ніби підвішені в повітрі, творять гроти, крізь щілини яких видніє недалекий каскад. У головному гроті, зарослому плющем і жимолостю, вода розділяється на два струмені й утворює острів, повислий над прірвою, у яку спадає потік. Сходячи вгору доріжкою, вирубану в скелі, опиняємося на пагорбі, який домінує над ставом і нагадує Левкадську скелю, обезсмертнену внаслідок такої великої кількості жертв кохання. Храм із необкорованих колод нагадує перші будівлі, що їх людська побожність звела для шанування богів. Полоний схил веде до входу в глибоку печеру, зі склепінням, що спирається на великий гранітний блок, з якого б'є повноводі і бурхливе джерельце. Ця печера присвячена Щастю, і про це проголошує вірш, викарбований на скелі: «Тут забудь всі нещастя і приймай щастя віще, а якщо ти щасливий, вдвічі будь щасливіший».

Звідси ми прямуємо до широкого амфітеатру, обсаженого подвійним рядом італійських тополь. Численні кам'яні східці викладені колом, як колись у Греції в тих місцях, де провадили свої дискусії філософи. Цю місцину тут називають Афіньською школою. Акацієва алея веде тепер до усіченої колони, яку омиває ручай, що розділяється на три каскади. У цьому відлюді, присвяченому Стражданню, могила трьох дітей пані Потоцької, на світанку життя вирваних із нижніх материнських обіймів. Кілька трояндових кущів укривають їхній прах.

Якщо піти вздовж ручаю, який зміється в бік Єлисейських Полів, то незабаром можна побачити єгипетський храм, який огортає водяна сорочка в буквальному розумінні цього слова. До нього веде підземний хід; саме до цієї споруди з мармуру й граніту приходять улітку, ховаючись від сонячних променів. Тут же, поряд, пташарня, у якій щебет тисяч птахів зливається з шумом каскаду. Зійшовши на пагорб, затінений деревами, що їх століттями щадили буревії й сокири, крутою алеєю доходимо до берегів ставу, на поверхні якого гойдається кораблик з піддашком на взірєць Генуезької гондоли. Четверо веслувальників спрямовують його до підземної річки, якою пливають впродовж двадцятьох хвилин попід громадам скель і брил, навислих над цим вутлим суденцем. Досягнувши шлюзу, кораблик за лічені хвилини підіймається на висоту другого ставу, береги якого перед цим ледве мріли. Кораблик, золотисті весла якого нагадують галеру, що везе до Тарсу царицю Єгипту, сковзає тепер по водах чарівного ставу,

прямуючи до острова, де серед квітів і дерев, що символізують жалобу, одного дня має спочити тлінний прах співця «Софіївки»...» [34]. Так змальовував Лагард красу уманського парку.

У 1822 р. вийшло видання поеми з передмовою і коментарем А. Міцкевича [35]. У поемі, що прославляє прекрасну володарку парку, подано опис основних композицій, їх назви, міфологічний зміст. На думку А. Міцкевича, «сміливі звороти та незвичні поєднання» у поемі С. Трембецького віщували добу романтизму в поезії.

Безліч відомостей знаходимо в описах парку, зроблених князем І. Долгоруковим. Автор вихваляє «Софіївку», наприклад, за те, що тут немає штучних копиць сіна, вогнищ, китайських та індіанських будиночків, хатин, фальшивих руїн, якими наповнено садиби вельмож, аби тільки «засліпити тих, хто шукає порожнього блиску». Це свідчить про високі смаки творців парку та витриманість його стилю. Описуючи Великий водоспад, прозоре водоймище з безліччю маленьких рибок та порфірову вазу з духмяними квітами, печери й гроти з падаючою водою, громаддя каменів та маленькі струмки, І. Долгоруков спинає увагу на інших цікавих деталях – пірамідах, статуях, вазах і таємничих пам’ятниках, розкиданих по всьому саду. Він зосереджується на розбитій колоні, оточеній двома молодими липами, яким «навмисне не дають розростатися». Обеліск нагадував Потоцьким про втрату їхніх малолітніх дітей [36].

«...Милые тени, вам на честь: Константину, Николаю и Елене. Беспощадно для родителей заключила судьба во гроб семьи великие надежды и в будущем ожидания» [37]. Такий напис на обеліску залишив невтішний батько.

На острів Анти-Цірцеї, розташований посеред Верхнього ставу, можна було потрапити човном: на греблі та на острові було облаштовано пристані. Пейзаж тут створено з використанням традиційного на той час прийому – виразного контрасту монументальних пірамідальних тополь та груп дерев із звисаючими донизу гілками, що виглядали ніби ілюстрація до віршів Ж. Делілія:

*Корони там тополь, верхи дубів могутніх
Над світлим плетивом верб і беріз плачущих* [38].

За описом І. Долгорукова, у центрі острова було встановлено невеликий пам’ятник, що нагадував гробницю «Громадянина Женевського», – данина пам’яті Ж.-Ж. Руссо, обов’язковий атрибут сентименталістського парку. Спогад про «притулок ураженого серця, котре колись тишилося», повинен був викликати зітхання й тужливі думи [39].

Меморіальний зміст мав «Чортів міст» – кам’яна балка, покладена на дві групи мальовничого каміння; він нагадував про героїчний перехід О. Суворова через Альпи. Навпроти Критського лабіринту та Афінської школи стояла ротонда з погруддям С. Трембецького. На постаменті було вміщено вірш, написаний, як вважають, самим Потоцьким на знак подяки за

поему «Софіївка». У Темпейській долині було посаджено дев’ять берестів, що символізували дев’ятьох синів Потоцького [40].

У 1812 р. біля храму Фетіди з’явився фазанник – ампірний павільйон з натурального дерева, ззовні і всередині інкрустований липовою корою. Дві паркові композиції символізували храм Венери – кам’яна плита з чотирма півметровими гранітними стовпами і квітковими вазами на них та храм Флори в Темпейській долині – біла мармурова ваза на гранітному постаменті, опоясана гірляндою троянд.

Наскільки не проста історія і «паркова доля» деяких споруд, можна уявити на прикладі храму Фетіди. Спочатку в цій античній споруді було встановлено погруддя Пелея, а над водозливом з боків огорожі чотири морських чудовиська. Потім, як видно на старовинній гравюрі, храм дістав назву Святиня Канопа. У 1836 р. тут було встановлено статую Венери, яка стояла раніше поблизу Левого грота [41].

Композицію на території Єлисейських Полів з двох ніби випадково покладених каменів – необроблений валун та відшліфований гранітний брус – створено за часів Потоцьких, але її назва «Природа та мистецтво» з’явилася значно пізніше. Насправді ж у композиції зашифровано один із символів «вільних каменярів»: дике каміння – це груба мораль, хаос; кубічний камінь – мораль облагороджена [42].

Після смерті Софії Потоцької парк перейшов у володіння її сина Олександра, полковника, який служив на Кавказі. При ньому на так званій Кавказькій гірці було встановлено мармурові статуї Тадеуша Костюшка і Юзефа Понятовського. У 1831 р. Олександр Потоцький приєднався до польського повстання. За це на його маєток було накладено секвестр, а 1832 р. маєток конфіскували. Проте Микола І, який бував у «Софіївці», звелів виділяти на утримання парку робітників і до двох тисяч сріблом щороку, аби «сад Софіївка був у його первісному витонченому вигляді». У 1836 р. «Софіївку» було передано до відомства військових поселень. У парку здійснювалися роботи, пов’язані з ремонтом шлюзів, каскадів, підземних водопроводів, оранжерей, з садінням дерев. Було створено тераси Муз і Бельв’ю, у 1841 р. побудовано дерев’яну китайську альтанку і розпочато будівництво павільйону Флори. У 1848 р. керівництво військовими поселеннями запросило з Варшави Метцеля для «остаточного улаштування саду». Але старий будівничий (йому виповнилося 84 роки) по дорозі до Умані захворів і змушений був повернутися назад. У тому ж році він помер, «забравши з собою думку геніально замисленого і лише почасті завершеного» [43].

Будівництво відновилося після останнього відвідування «Софіївки» Миколою І. Імператор, який стежив за архітектурною модою і вважав себе знавцем архітектури, наказав перебудувати

готичний павільйон на острові та в'їзні ворота до парку з боку міста. Роботу було доручено улюбленому придворному архітекторові А. Штакеншнейдеру, і готика змінилася неокласицизмом. Так з'явився Рожевий павільйон. Керував роботами у 1850-1852 рр. уманський архітектор Макутін. Не забуваючи про польське повстання, імператор «розправлявся» навіть з предметами польського мистецтва, тому статуї Костюшка й Понятовського було знято зі своїх місць і «заслано» до Гомеля. На їх місці було встановлено бронзову статую імператриці Олександри Федорівни, створену скульптором Л. Шервудом. Цим, очевидно, пояснюється неофіційна назва парку – «Царицин сад», що побутувала в ті роки.

У 1857 р. за наказом Олександра II військові поселення було ліквідовано, а 1859 р. за повелінням імператора «Царицин сад» було передано Головному училищу садівництва. Він став називатися «Уманським садом Головного училища садівництва». Відвідавши його восени 1859 р., імператор «залишився цілком задоволеним». Але колишніх коштів на утримання вже не було, і сад почав занепадати. Професор В. Пашкевич, який приїхав до Умані з Петербурга 1885 р., розпочав садіння цінних порід дерев у північно-східному районі парку, що завдяки мальовничості композицій дістав назву Англійський парк [44].

Історії «Софіївки» було присвячено багато праць, але окремо слід відзначити «Путівник по Софіївці, названій дивом України» Теодора Темері, який глибоко вивчив алегоричну систему парку, де кожний куточок має своїх героїв, уособлених статуями, свій окремий, іноді складний зміст [45].

Естетичні принципи садово-паркового мистецтва на зламі XVIII і XIX ст., що поєднували ідеї Просвітництва, класицизму та прийдешньої доби романтизму, втілені в ансамблі «Софіївка», мали великий вплив на формування художнього образу і садів та парків наступної епохи.

Директор Національного дендропарку «Софіївка» НАН України, доктор біологічних наук, професор І.С. Косенко чітко простежує шість окремих періодів будівництва, розвитку й утримання «Софіївки» [46].

Перший період: 1796-1832 рр. Парк був власністю Потоцьких і з початку будівництва названий «Софіївкою» на честь дружини графа Станіслава Щенсного-Потоцького, красуні гречанки Софії. Автором монографічного і архітектурного проекту парку був польський офіцер артилерії Людвік Християн Метцель. Під його безпосереднім керівництвом споруджено ставки, шлюзи, фонтани і водоспади, острів Анти-Цирцеї, підземна р. Ахеронт, мости, гроти, Єлисейські Поля, обеліск «Розбита колона», дорожно-алейна система, встановлено статуї. Там, де зараз знаходиться павільйон Флори, був побудований Сільський павільйон (1820 р.), а на

майданчику Бельведер – кругла дерев'яна альтанка [47].

Другий період: 1832-1859 рр. У 1832 р. парк, як і всю власність Потоцьких, було конфісковано і передано Київській державній палаті, а з 1836 р. підпорядковано управлінню військових поселень. У літературі з'являється назва парку – «Царицин сад», хоч офіційних документів про його перейменування немає. Протягом цього часу парк зазнає значних змін. У 1833 р. прокладається вулиця Садова, яка зв'яже парк з містом, 1838 р. – розширюється і викладається бруківкою Головна алея, одночасно виводиться вода з центру парку до Головного входу. 1844 р. – тут будуються дві башти в готичному стилі. 1841 р. – встановлюється альтанка «Грибок» та Китайська альтанка. 1842-1845 рр. – за проектом архітектора Раппонета будується Павільйон Флори на місці раніше знесеного Сільського павільйону. 1843-1845 рр. на острові Анти-Цирцеї будується Рожевий павільйон. Протягом цього часу з парку були видалені бюст Т. Костюшка та скульптура Ю. Понятовського. Після відвідання парку в 1847 р. і царем Миколою I протягом 1850-1852 рр. перебудовують за проектом А.І. Штакеншнейдера вхідні башти, павільйони Флори і Рожевий. На терасі Муз замурували грот Аполлона і встановили обеліск «Орел» [48].

Третій період: 1859-1929 рр. 30 березня 1859 р. царським указом парк передається Головному училищу садівництва, яке переводиться з м. Одеси в м. Умань. Продовжує називатись «Царициним садом», хоч за указом царя сад має офіційну назву «Уманський сад Головного училища садівництва». В.В. Пашкевич заклав так званий Англійський парк. Проводяться рубки догляду та санітарні рубки. Парк занепадає [49].

Четвертий період: 1929-1955 рр. Постановою Раднаркому УРСР за № 26/630 від 18 травня 1929 р. «Софіївка» (яка з 1923 року стала називатися сад III Інтернаціоналу) оголошується заповідником. Оранжерея, парники і, відповідно, частина території парку залишається в підпорядкуванні теперішньої сільськогосподарської академії. Парку надається самостійний статус, і він аж по 1955 р. кілька разів перепідпорядковується різним відомствам, які були створені при Раді народних комісарів тодішньої УРСР. У 1945 р. парку присвоєно повну назву «Уманський державний заповідник «Софіївка». У 1946 р. Рада Міністрів УРСР прийняла спеціальну постанову «Про відновлення і благоустрій Уманського державного заповідника «Софіївка». На ремонт і реставрацію парку виділяється 1 млн руб. У 1948 р. затверджується генеральний план відновлення і розвитку заповідника «Софіївка». У 1949 р. створюється декоративний розсадник на площі 20 га. Активно проводяться роботи з ремонту і реставрації малих архітектурних форм, дорожно-алеїної системи, скульптур парку. Проводиться інвентаризація деревних і чагарникових порід,

з’являються наукові праці з історії парку, про його дендрофлору, скульптури, малі архітектурні форми і т. д. У цей же період втрачено оригінали мармурових скульптур Аполлона Бельведерського, Венери купальниці, Меркурія, з яких залишилися копії в органічному склі, а статуя Амура, як і бюст С. Трембецького, безслідно зникли, хоч пізніше знайдено мармурові крильця від статуї Амура, які зараз знаходяться в музеї [50].

П’ятий період: з 1955 р. по 1980р. 26 вересня 1955 р. дендрозаповідник «Софіївка» на підставі Постанови Ради Міністрів України за № 1184 переводиться в систему Академії Наук України і підпорядковується у своїй науковій діяльності Ботанічному саду АН України.

У 1958 р. рішенням Черкаської обласної Ради «Софіївці» відведено 6,19 га землі за рахунок Уманського міськкомунгоспу та 9,5 га за рахунок Уманського сільськогосподарського інституту. У 1972 р. до «Софіївки» приєднується територія площею 5,1 га, яка раніше належала військовій частині. На Головній алеї за проектом Є. Лопушинської в 1974 р. замість цегляної будки споруджується з граніту композиція «Срібні струмки».

Протягом цього періоду багато зроблено для подальшого вивчення історії створення «Софіївки», становлення її як наукової установи, яка покликана на науково обґрунтованій основі провадити роботи, спрямовані на збереження парку. 28 лютого 1957 р. при парку створюється науково-технічна рада, що діє і донині. Згідно з Постановою Президії АН УРСР № 388 від 26 жовтня 1973 р. «Про подальший розвиток дендропарку «Софіївка» та зміцнення наукових досліджень і матеріально-технічної бази», видано відповідний наказ по ЦРБС № 105 від 12 квітня 1974 р. про створення відділу репродуктивної біології декоративних рослин на базі дендропарку «Софіївка» [52].

Шостий період: з 1980 року по даний час. Власне з 1980 р. розпочинається відродження «Софіївки» не тільки в поверненні окремим ділянкам парку його первинної достовірності, відновленню їх за історичними документами до того вигляду, як це було за Л. Метцеля, а й повернення парковим композиціям їх первісного семантичного означення, яке задумувалось творцями парку, але з часом було втрачено.

Цей період розпочинається зі стихійного лиха, яке випало на долю «Софіївки» в ніч з 3 на 4 квітня 1980 р. Потужний потік із суміші води, мулу, льоду пронісся по «Софіївці», змітаючи на своєму шляху малі архітектурні форми, скульптуру, містки, руйнуючи алеї, паркові композиції, знищуючи дерева і кущі. У центральній частині парку висота цього потоку сягала 5-6 метрів. Дякуючи керівництву міста та рядовим уманчанам і невеличкому колективу парку, який тоді нараховував разом з науковцями 80 осіб, у «Софіївці» за чотири місяці було реставровано понад шістьдесят об’єктів, і вона, практично, до осені була готова приймати своїх відвідувачів. З цього часу щорічно в «Софіївці» здійснюються роботи з її реставрації, відбудови та освоєння нової західної частини парку, яка була приєднана в повоєнні роки.

10 березня 1993 р. в пресі було опубліковано розпорядження Президента України «Про відзначення 200-річчя дендрологічного парку «Софіївка» за № 26/93-рп, а вже 16 червня 1993 р. прийнято постанову Кабінету Міністрів України за № 456 «Про заходи щодо підготовки та відзначення 200-річчя заснування дендрологічного парку «Софіївка» Академії наук» (цією постановою затверджено заходи щодо підготовки та відзначення 200-річчя заснування дендрологічного парку «Софіївка» за рахунок коштів державного бюджету).

Власне з прийняттям цих важливих документів в «Софіївці» розгорнулись роботи з її розширення та реставрації окремих об’єктів.

Остаточним документом, який ствердив дендропарк «Софіївку» як наукову установу, стала Постанова Президії Академії Наук Української РСР за № 26 від 23 січня 1991 р. «Про надання Уманському державному дендрологічному парку «Софіївка» АН УРСР статусу науково-дослідної установи та заходи щодо забезпечення його діяльності» [53].

Так, прекрасний парк, створений польським магнатом для коханої жінки, став одним із шедеврів садово-паркового мистецтва світу, увійшов у число семи культурних чудес України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Долгоруков И.М. Славны бубны за горами или мое путешествие кое-куда 1810 года. – С. 236.
2. Родічкін І.Д., Родічкіна О.І. Старовинні маєтки України: Книга-альбом. – К.: Мистецтво, 2005. – С. 132.
3. Андреев Н. Софиевка. // Московский телеграф. – 1832. – № 5. – С. 68-82; Демочани. Умань. – К., 1882; Долгорукий И.М. Софиевка. // Вестник Европы. – 1811. – № 6. – С. 123-133; Зыков В.А. К истории Умани. – Умань. 1916 г.; Иващенко В. Исторический очерк Умани и Царицына сада (Софиевки). – К.: Тип. С.В. Кульженко. 1895; Каталог деревьев и кустарников Уманского Царицына сада на 1905 г. – Умань: Типография И. Цейтлина. 1905; Комаровский Е.Ф. Записки графа Е.Ф. Комаровского. – М: Товарищество русских художников, 1990; Пашкевич В. В. Уманский Ца-

- рицын сад // Вести импер. Рос. о-ва садоводства. – СПб., 1894. – № 3. – С. 167-179; Смоктий А. Город Умань и Софиевка // Киевская старина. – 1882. – № 12. – С. 420-437; Тій К.И. Краткий очерк истории города Умани // Киевская старина. – 1888. – № 8. – С. 381-394; Ящуржинский Х.П. Город Умань: краткое историческое описание. – Умань, 1913; Ящуржинский Х.П. Описание г.Умани и Царицына сада // Киевские губернские ведомости. – 1853. – № 2. – С. 11-14. – № 5. – С. 33-35 та ін.
4. Вороновицкий А.Э. Сказочный парк // Природа. – 1969. – № 10. – С. 98-101; Кислий І.Я. Пам'ятники паркової архітектури на Україні: парк ім. 3-го Інтернаціоналу в Умані // Архітектура Радянської України. – 1939. – № 9. – С. 17-21; Ковба М. Державний заповідник Софіївка. – К., 1961; Косаревський І.А. Государственный заповідник «Софиевка». – К.: Изд-во Акад.архитектуры УССР, 1951; Косаревський І.О. Софіївка: короткий путівник. – К.: Будівельник, 1970; Косенко І.С., Храбан Г.Е., Мітін В.В. Гарбуз В.Ф. Дендрологічний парк «Софіївка». – К.: Наукова думка, 1996; Кривулько Д.С., Рева М.Л., Тулупій Г.Г. Дендрологічний парк «Софіївка». – К.: Вид-во АН РСР, 1962; Лыпа А.Л. «Софиевка»: Уманский государственный заповедник (1796-1949). – К.: Изд-во АН УССР, 1948; Максим'юк Т., Дідик В. Дендропарку «Софіївка» в Умані – 200 років // Архітектурний вісник. – 1997. – № 2. – С. 25-27; Наймарк Й.І. Архітектура малих форм в Уманському парку-заповіднику // Архітектура Радянської України. – 1939. – № 9. – С. 22-25; Роготченко А. Софиевка в документах и легендах // Радуга. – 1971. – № 1. – С. 166-179. – № 2. – С. 174-189. – № 3. – С. 167-177; Роготченко А.П. Уманское чудо. К.: Будівельник, 1973; Храбан Г.К). Перший архітектор Софіївки // Український історичний журнал. – 1971. – № 9. – С. 103-108; Коваль А.У. Україна незалежна. Літопис міста Умані. – Умань: АЛМІ, 2007 та ін.
 5. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Wyd. Drugie przejrzone i uzupełnione. – T. 10: Wojewodztwo braclawskie. – Wrocław, 1996. – S. 110-131; Ciepienko-Zielirska D. Krolewięta na Tulczynie. – W.: «Książka i Wiedza», 1962; Themery T. Guide de Sophiovka, surnomme la merveille de l'Ukraine, jardin de la couronne. situe pres d'Human. dans les colonies militaires. – Odessa, 1846; Trembecki S. Zofiwka w sposobie topograficznym opisana wierszem. – Pisma wszystkie / Oprac. J. Kott. – T. 2. – Warszawa, 1953. – S. 7-24. 247-271; Trembecki S. Sophiwka: Poeme polonais. traduit vers francais par le comte de Legarde. -Vienne, 1815; Serczyk W. Wlosc Humariska w 2 p. 18 w.: z problematyki społecznej i gospodarczej. – Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, prace historyczne. 1960. – № 5. – S. 75-100; Swaryczewska M. Zofijowka Potockich w Humaniu. – Teka komisji urbanistyki i architektury, 1990. – T. 24. – S. 101-109; 1992. – T. 25. – S. 95-104; Swiechowski Z. Park w Zofiwce na tie europejskich zalozeri ogrodowych // Kwartalnik architektury i urbanistyki. – 1997. – T. 42. – № 2 / S. 91-105; Wilczyński W. Leksykon kultury ukraińskiej. – Krakow: Universitas, 2004.
 6. Косенко І.С. Копотун В.А. Дендрологічний парк «Софіївка» – перлина в короні парків світу. Фото-нарис. – Вінниця, 1999; Косенко І.С. Історія заснування, будівництва, розвитку та збереження дендропарку «Софіївка» НАН України // Ogrody rezydencji magnackich XVIII-XIX wieku w Europie srodkowej i wschodniej oraz problemu ich ochrony ogrody Potockich. – Warszawa, 2000. – S. 46-56; Косенко І.С. Уманський дендрологічний парк «Софіївка» НАН України: минуле, сучасне і майбутнє // Теоретичні та прикладні аспекти інтродукції рослин і зеленого будівництва: Матеріали II Міжнародної наукової конференції молодих дослідників 17-21 червня 2002 р. – Київ: Фітосоціоцентр. 2002. – С. 16-20; Косенко І.С. Дендрологічний парк «Софіївка» – Умань. 2003; Косенко І.С. «Софіївка» як прообраз французьких пейзажних парків другої половини XVIII століття // Інтродукція рослин, 2003. – № 1-2. – С.142-148; Косенко І.С. 50-річчя Національного дендрологічного парку «Софіївка» як наукової установи НАН України // <http://www.sofiyivka.org.ua/ua/45.htm>; Косенко І.С. Дендрологічному парку «Софіївка» НАН України 205 років // <http://www.sofiyivka.org.ua/ua/205.htm>; Косенко І.С., Кривошея І.І. «Софіївка» – одісея Потоцьких. – К.: Академперіодика, 2007; Косенко І.С. Дендрологіческий парк «Софиевка». – Умань: Издательство «Ремарк». 2006; Косенко І.С., Шиф Е.М. Мифы и сказания в парке «Софиевка». – Книга первая. – Умань: «Ремарк», 2006.
 7. Чупіна А. «Софіївка» Уманський маєток // <http://www.partyofregions.org.ua/projects/boundless-ukraine/435cbb6f17882/>; Вошикова І. Уманська Перлина http://news.profi.net.ua/modules.php?name=Articles&file=view&articles_id=9; Умань Архітектурні та природні пам'ятки України // <http://ukraine.kingdom.kiev.ua/region/23/uman.php>; Офіційний сайт Національного дендрологічного парку «Софіївка» // <http://www.sofiyivka.org.ua/>; Історія оснований, строительства, развития и сохранения дендропарка «Софиевка» г. Умань // <http://www.guman.com.ua/> та ін.
 8. Косенко І.С., Храбан Г.Е., Митін В.В., Гарбуз В.Ф. Дендрологіческий парк «Софиевка». – К., 1990.
 9. Косенко І.С., Шиф Е.М. Мифы и сказания в парке «Софиевка». – Книга первая. – Умань: «Ремарк», 2006.
 10. Родічкін І.Д., Родічкіна О.І. Старовинні маєтки України: Книга-альбом. – К.: Мистецтво, 2005. – С. 132.
 11. Там само, с. 132, 133.
 12. ЦДІАУК. – Ф. 49. – Оп. 2. – Спр. П. 56. – Арк. 12-13.
 13. Там само.